

Revisiting 'Quran' and 'Discrepancy': A Contextual Analysis of Q 4:82

Ali Habibi

PhD student in Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies,
University of Mazandaran, Babolsar, Iran (Email: a.habibi04@umail.umz.ac.ir).

Mohsen Nouraei

Associate Professor, Department of Quran and Hadith Sciences,
Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Mazandaran, Babolsar, Iran
(Corresponding author: m.nouraei@umz.ac.ir).

Zeinab Sadat Hosseini

Associate Professor, Department of Quran and Hadith Sciences,
Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Mazandaran, Babolsar, Iran
(Email: z.hosseini@umz.ac.ir).

Original Research

Received: 24/ 1/ 2025

Revised: 14/ 3/ 2025

Accepted: 14/ 3/ 2025

published: 14/ 3/ 2025

Pages: 185-214.

Publisher:

Mashhad Faculty of University of Quranic Theology and Awareness.

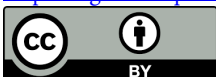
© Author (s)

Print ISSN: 2783-5294

Online ISSN: 2783-5308

Open access in web address:

<http://naghdeara.quran.ac.ir>

Cite this article: Habibi, H., Nouraei, M., and Hosseini, Z. S. "Revisiting 'Quran' and 'Discrepancy': A Contextual Analysis of Q 4:82", *Critical Studies on the Quranic Exegesis* 5 (10), 2024, p. 185-214. **Error! Bookmark not defined.**

<http://doi.org/10.22034/naghdeara.2025.496133.1262>

Extended Abstract

One of the most frequently cited verses concerning the inimitability of the *Qur'an* and the concept of "reflection upon the *Qur'an*" is verse 82 of Surah al-Nisa'. Exegetes have primarily focused on three aspects in interpreting this verse: first, the meaning of reflection (tadabbur); second, the meaning of discrepancy (ikhtilaf); and third, how the verse argues for the divine origin of a text devoid of significant discrepancies. However, the overlooked issue in these discussions is the attention to the verse's context. Even contemporary exegetes, who consistently emphasize the importance of context, have not clearly explained the relationship between this verse and its surrounding framework.

This study, through a meticulous analysis of Surah al-Nisa's structure and the placement of verse 82 within it, seeks to elucidate the verse's various semantic dimensions based on its context and ultimately presents its preferred interpretation. In examining why exegetes have neglected the contextual framework, two key elements emerge: the terms "the *Qur'an*" (*al-*

Qurān) and "discrepancy" (ikhtilaf). Revisiting these concepts can transform our understanding of the verse; thus, each is analyzed in a dedicated section.

Employing a descriptive-analytical method grounded in the verse's context, this paper aims to address the shortcomings of prior studies and provide a clear understanding of the verse's meaning. To this end, the entire content of Surah al-Nisa' was first examined by analyzing its verses and the exegetes' views to delineate the surah's structure. Subsequently, the position of verse 82 within this structure was identified, and through this, the study pursued its primary research questions, particularly the reinterpretation of the two concepts *al-Quran* and *ikhtilaf*. Along this path, a typology of exegetical opinions and their critical evaluation has also been considered.

Attention to the context reveals that the central issue in the verses surrounding 4:82 is the doubt harbored by a group within the believing community—whom the *Qurān* describes with the phrase "those who would hold back"—regarding the divine origin of the jihad command issued by the Prophet. These individuals distinguish between obedience to God and obedience to the Prophet and, beyond creating a "discrepancy" between the two, have resorted to covert schemes to organize defiance against the jihad command.

Following this account and the exposure of this nightly conspiracy, God introduces an argument in verse 82 with the particle "fa" (so): Do these wavering believers not reflect on the jihad verses to realize that there is no inconsistency between this command and other Quranic verses, particularly those on jihad, and thus, this command too is from God? For had it been from anyone other than God, they would have found in it much contradiction with the rest of the *Qurān*, which they acknowledge as divine.

Two obstacles seem to have hindered this understanding of the verse: first, the term *al-Qurān*, which appears to refer to reflecting on the entire scripture; and second, the term "ikhtilaf," predominantly interpreted in its mutual sense (internal contradiction). A review of the lexical meaning of *Qurān* and its usage across various verses clarifies that in many instances, *al-Quran* does not denote the entire *Qurān* but rather a specific set of verses. Thus, in verse 82, *al-Qurān* and its associated pronouns refer to the preceding verses in Surah al-Nisa', which pertain to the command of jihad.

Similarly, "ikhtilaf," commonly understood in its mutual sense (internal contradiction), can also carry a reciprocal meaning (external opposition)—that is, being in a position of opposition to an external standard. Accordingly, stating that a text is "free of ikhtilaf" can imply either that its components are internally consistent (mutual sense) or that the entirety of the text does not oppose an external criterion (reciprocal sense). If *al-Qurān* in this verse refers specifically to the jihad verses in Surah al-Nisa', then "ikhtilaf" takes on its reciprocal meaning: the absence of contradiction between these verses and the standard of divine origin.

The conclusion is that the correct meaning of "ikhtilaf" in this verse is the divergence of the newly revealed jihad verses (within this context) from the rest of the Quranic verses. Verse 82 was revealed in a context where a group of wavering believers sought to create "discrepancy" between God's command and the Prophet's command. By urging them to contemplate the jihad verses and pursue their objectives, the verse dispels this illusion and proves that the jihad command is divine and aligned with the rest of the *Qurān*, not fabricated by the Prophet Muḥammad.

God states in this verse: Do they not reflect on these jihad verses to see that their purpose aligns with what they have previously understood from the *Qurān*? This interpretation, while fully coherent with the context, avoids unnecessary complexity in explaining how the verse argues for the *Qurān*'s divine origin and the relationship between reflection and the discovery of the absence of discrepancy.

Keywords: Ikhtilāf, Tadabbur, Ijāz, Taḥaddī, Tanāquḍ.

Bibliography

1. The Holy *Qur'ān*, Original Arabic; Also, Persian translation by Ḥusayn Anṣārīyān, Tehran, Intishārāt-e Uswah, 1383 SH [Persian].
2. Ibn Abī Zamanīn, Muḥammad ibn 'Abdallāh, *Tafsīr al-Qur'ān al-'Azīz*, Edited by Ḥusayn 'Akkāshah and Muḥammad ibn Muṣṭafā Kanaz, Cairo, al-Fārūq al-Ḥadīthah li-l-Ṭībā'ah wa-l-Nashr, 1423 AH [Arabic].
3. Ibn al-Nadīm, Muḥammad ibn Ishāq, *al-Fibrīst*, Beirut, Dār al-Ma'rifah, 1417 AH [Arabic].
4. Ibn Sulaymān, Muqātil, *al-Tafsīr*, Beirut, Dār Ihyā' al-Turāth al-'Arabī, 1423 AH [Arabic].
5. Ibn 'Āshūr, Muḥammad Ṭāhir, *al-Taḥrīr wa-l-Tanwīr*, Beirut, Mu'assasat al-Tārīkh al-'Arabī, 1420 AH [Arabic].
6. Ibn Fāris, Aḥmad, *Muḥjam Maqāyīs al-Lughah*, Beirut, Dār al-Fikr, 1399 AH [Arabic].
7. Ibn Mundīr, Muḥammad ibn Ibrāhīm, *Tafsīr al-Qur'ān*, Edited by 'Abdallāh ibn 'Abd al-Muḥsin Turkī and Sa'd ibn Muḥammad Sa'd, Medina, Dār al-'Āthār, 1423 AH [Arabic].
8. Ibn Manzūr, Muḥammad ibn Mukarram, *Lisān al-'Arab*, Beirut, Dār al-Fikr, n.d. [Arabic].
9. Abū Muslim al-Iṣfahānī, Muḥammad ibn Baḥr, *al-Tafsīr*, Edited by Khaḍr Muḥammad Nabḥā, Beirut, Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1428 AH [Arabic].
10. Astarābādī, Muḥammad ibn Ḥasan, *Sharḥ al-Shāfiyah Ibn al-Ḥājib*, Beirut, Dār al-

Kutub al-‘Ilmiyyah, n.d. [Arabic].

11. al-Jawharī al-Fārābī, Abū Naṣr Ismā‘īl ibn Ḥammād, *al-Şihāb*, Edited by Aḥmad ‘Abd al-Ghafūr ‘Aṭṭār, Beirut, Dār al-‘Ilm li-l-Malāyīn, 1407 AH [Arabic].
12. al-Samīn al-Ḥalabī, Aḥmad ibn Yūsuf ibn ‘Abd al-Dā‘im, *Umdat al-Ḥuffāz fī Tafsīr Ashraf al-Alfāz*, Beirut, Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1417 AH [Arabic].
13. al-Muṣṭafawī, Sayyid Ḥasan, *al-Taḥqīq*, Qom, Markaz Nashr Āthār al-‘Allāmah al-Muṣṭafawī, 1393 SH [Persian].
14. Barkāt, Ibrāhīm Ibrāhīm, *al-Naḥw al-‘Arabī*, Cairo, Dār al-Nashr li-l-Jāmi‘āt, n.d. [Arabic].
15. Balāghī, ‘Abd al-Ḥujjah, *Ḥujjat al-Tafsīr wa Balāgh al-Iksīr*, Qom, Ḥikmat, 1386 AH [Persian].
16. Bīrāmī, Ismā‘īl Sultānī, “I‘jāz-e Qur’ān dar Pīrāstegī az Ikhtilāf”, “Qur’ān Shinākht” 4, no. 7 (1390 SH), 31 [Persian].
17. Tawakkulī, Samānah, and Maryam Tawḥīdī, “Barrisī va Naqd-e Dalīl-e Āyatullāh Khū‘ī bar Maḥdūdīyat-e ‘Adad-e Āyāt-e Mansūkh”, *Muṭālī‘at-e Qur’ānī Nāmāh-ye Jāmi‘ah* 19, no. 139 (1400 SH), 19 [Persian].
18. Jāmi‘ah-ye Mudarrisīn, *Jāmi‘ al-Muqaddimāt*, Edited by Jalīl Jarāthīmī, Qom, Mu’assasat al-Nashr al-Islāmī [Arabic].
19. Jabal, Muḥammad Ḥasan Ḥasan, *al-Mu‘jam al-Isbtiqāqī al-Mu’aṣṣal li-Alfāz al-Qur’ān al-Karīm*, Cairo, Maktabat al-‘Ādāb, 2010 [Arabic].
20. Javādī Āmulī, ‘Abdallāh, “Tafsīr-e Sūrah-ye Nisā”, session 177, web site of *Daftar-e Marja‘iyat-e Āyatullāh al-‘Uzmā Javādī Āmulī*¹, Accessed 1/ 10/ 1403 SH [Persian].
21. Ḥusaynī Ṭīhrānī, Hāshim, *Ulūm al-‘Arabiyyah*, Tehran, Mufid, 1364 SH [Persian].
22. Ḥawwī, Sa‘īd, *al-Asās fī al-Tafsīr*, Cairo, Dār al-Salām, 1424 AH [Arabic].
23. Darzah, Muḥammad ‘Izzah, *al-Tafsīr al-Ḥadīth*, Beirut, Dār al-Gharb al-Islāmī, 1421 AH [Arabic].
24. Diyānī, Muḥammad ‘Alī, Muḥsin Javādī, and Murād ‘Abbāsī Gulmā‘ī, “Tabyīn-e Dalā‘il-e Qur’ānī-ye Nazāhat-e Matn va Ma‘nā-ye Qur’ān-e Karīm az Taḥrīf”, *Ilābiyyāt-e Qur’ānī (bā Rūykard-e Kalāmī)* 5, no. 9 (1396 SH), 30 [Persian].
25. Rāghīb al-Iṣfahānī, Ḥusayn ibn Muḥammad, *Mufradāt Alfāz al-Qur’ān*, Beirut, Dār al-Shāmiyyah, 1412 AH [Arabic].

1. https://javadi.esra.ir/fa/w/nesa_177.

26. Rabī' Natāj, Sayyid 'Alī Akbar, "Naqsh-e Siyāq dar Kashf-e Ma'ānī-ye Qur'ān az Manẓar-e Mufasss al-Mīzān", *Ilābiyyāt va Ma'ārif-e Islāmī (Muṭālī'āt-e Islāmī)* 72 (1385 SH), 28 [Persian].
27. Zabīdī, Muḥammad ibn Muḥammad Murtaḍā, *Tāj al-'Arūs*, Beirut, Dār al-Fikr, 1414 AH [Arabic].
28. Maḥallī, Muḥammad ibn Aḥmad, *Tafsīr al-Jalālayn*, Edited by 'Abd al-Raḥmān ibn Abī Bakr al-Suyūṭī, Beirut, Mu'assasat al-Nūr li-l-Maṭbū'āt, 1416 AH [Arabic].
29. Suyūṭī, 'Abd al-Raḥmān ibn Abī Bakr, *al-Durr al-Mantḥūr*, Qom, Kitābkhānah-ye Mar'ashī Najafī, 1404 AH [Arabic].
30. Shāfi'ī, Muḥammad ibn Idrīs, *al-Tafsīr*, Edited by Aḥmad ibn Muṣṭafā Farān, Riyadh, Dār al-Tadmuriyyah, 1427 AH [Arabic].
31. Sharīf al-Raḍī, Muḥammad ibn Ḥusayn, *Nahj al-Balāghah*, Edited by Ṣubḥī Ṣāliḥ, Qom, Mu'assasat Dār al-Hijrah, 1414 AH [Arabic].
32. Ṣādiq Buzurgī, Rāḍiyah, *Investigating the Incorruptibility of the Quran Based on the Provisions of Verse 82 of Surah An-Nisa*, Master's Thesis in Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies, Payam Noor University, 2012 [Persian].
33. Ṭabāṭabā'ī, Muḥammad Ḥusayn, *al-Mīzān*, Beirut, Mu'assasat al-'Alamī li-l-Maṭbū'āt, 1390 AH [Arabic].
34. Ṭabāṭabā'ī, Muḥammad Ḥusayn, *Tafsīr al-Mīzān*, Translated by Mūsawī Muḥammad Bāqir, Qom, Daftar-e Intishārāt-e Islāmī, 1378 SH [Persian].
35. Ṭabrisī, Faḍl ibn Ḥasan, *Majma' al-Bayān*, Beirut, Dār al-Ma'rifah, 1408 AH [Arabic].
36. Ṭabarī, Muḥammad ibn Jarīr, *Jāmi' al-Bayān 'an Ta'wīl Āy al-Qur'ān*, Cairo, Hajar, 1422 AH [Arabic].
37. Ghalā'inī, Muṣṭafā, *Jāmi' al-Durūs al-'Arabiyyah*, Beirut, Dār al-Kawkhīb, n.d. [Arabic].
38. Fakhr Rāzī, Muḥammad ibn 'Umar, *al-Tafsīr al-Kabīr*, Beirut, Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī, 1420 AH [Arabic].
39. Fayḍ Kāshānī, Muḥammad ibn Shāh Murtaḍā, and Ḥusayn 'Alamī, *Tafsīr al-Ṣāfi*, Tehran, Maktabat al-Ṣadr, 1373 SH [Persian].
40. Qurbān Khānī, Umīd; Malāḥusnī, Dāwūd; Raḥmān Sitāyish, Muḥammad Kāzīm, "Tashābuk-e Dalālī-ye Girānīgāh-e Fahm-e Āyah-ye 88 Sūrah-ye Nisā' bā Ta'kīd bar

- Shavāhid-e Rivāyī”, *Pazbūbish-bā-ye Adyānī* 8, no. 16 (1399 SH), 26–51 [Persian].
41. Qurashī, ‘Alī Akbar, *Qāmūs al-Qur’ān*, Tehran, Dār al-Kutub al-Islāmiyyah, 1371 SH [Persian].
 42. Kalāhī, Majīd Shams, “Khvānishī Now az Āyah-ye 51 Sūrah-ye Qaṣaṣ”, *Muṭālī‘āt-e Tafṣīrī* 14, no. 55 (1402 SH), 24 [Persian].
 43. Māturīdī, Muḥammad ibn Muḥammad, *Ta’wīlāt Abl al-Sunnah*, Edited by Majdī Bāslūm, Beirut, Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1426 AH [Arabic].
 44. Ma‘lūf, Louis, *al-Munjid*, Beirut, Dār al-Mashriq, 2000 [Arabic].
 45. Makārim Shīrāzī, Nāṣir, *Tafṣīr-e Nemūneh*, Tehran, Dār al-Kutub al-Islāmiyyah, 1371 SH [Persian].
 46. Hawārī, Hūd ibn Muḥkam, *Tafṣīr Kitāb Allāh al-‘Azīz*, Tripoli, Dār al-Baṣā’ir, 1426 AH [Arabic].

تحلیل سیاقی آیه ۸۲ نساء با بازنگری در مفاهیم القرآن و اختلاف

علی حبیبی ^{ID}

دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران
(ایمیل: a.habibi04@umail.umz.ac.ir).

محسن نورائی ^{ID}

دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران
(نویسنده مسئول: m.nouraci@umz.ac.ir).

زینب السادات حسینی ^{ID}

دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران
(ایمیل: z.hosseini@umz.ac.ir).

چکیده

مفسران پیرامون آیه ۸۲ سوره نساء عمدتاً در سه موضع سخن گفته‌اند؛ اول در معنای تدبیر، دوم در معنای اختلاف و سوم در کیفیت استدلال آیه مبنی بر الهی بودن آنچه اختلاف کثیر ندارد. اما موضوع مغفول در این میان، توجه به سیاق آیه است. حتی مفسران معاصر که همواره به سیاق آیات توجه ویژه‌ای داشته‌اند، ارتباط این آیه با سیاق خود را به روشنی توضیح نداده‌اند. این مقاله در تلاش است با روش توصیفی تحلیلی مبتنی بر سیاق آیه، به رفع کاستی کوشش‌های پیشین پردازد و تصویر روشنی از مفاد آیه فراهم سازد. نتایج نشان می‌دهد که می‌توان معنای جدیدی از القرآن و اختلاف را برخلاف بیان غالب مفسران اثبات کرد؛ مقصود از «القرآن» در اینجا آیات مرتبط با دستور به قتال است نه کل قرآن؛ بدین ترتیب «اختلاف» نیز به معنای فاصله گرفتن و پشت کردن همین آیات جدید جهاد نسبت به سایر آیات قرآن کریم است. خداوند در این آیه می‌فرماید: آیا این گروه سست‌ایمان، آیات جهاد را پیگیری نمی‌کنند؟ تا دریابند مقصدی که این آیات نشان می‌دهند با آنچه آنان پیش از این از قرآن دریافت کرده بودند هم‌خوانی دارد و در نتیجه همگی الهی است.

کلیدواژه‌ها: اختلاف، تدبیر، اعجاز، تحدی، تناقض، سیاق، نساء/ ۸۲.

مقاله پژوهشی

دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۵ ش

بازنگری: ۱۴۰۳/۱۲/۲۴ ش

پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۲۴ ش

نشر: ۱۴۰۳/۱۲/۲۴ ش

صفحه ۱۸۵-۲۱۴.

ناشر:

دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم (دانشکده علوم قرآنی مشهد).
© نویسنده / نویسندگان

شاپای چاپی: ۵۲۹۴-۲۷۸۳

شاپای الکترونیکی: ۵۳۰۸-۲۷۸۳

دسترسی آزاد:

<http://naghdeara.quran.ac.ir>

چه گونه به این مقاله ارجاع دهیم؟

حبیبی، علی، نورائی، محسن، و حسینی، زینب‌السادات، «بازنگری دو مفهوم قرآن و اختلاف: تحلیل سیاقی نساء/۸۲»، پژوهش‌نامه نقد آراء تفسیری ۵ (۱۰)، ۱۴۰۳ ش، ص ۱۸۵-۲۱۴.

<http://doi.org/10.22034/naghdeara.2025.496133.1262>

یکی از پر استنادترین آیات پیرامون اعجاز قرآن کریم و مفهوم «تدبر قرآن» آیه ۸۲ سوره نساء است:

أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا

ترجمه: پس آیا قرآن را تدبر نمی‌کنند؛ درحالی که اگر از جانب غیر خدا بود، قطعاً در آن اختلاف زیادی می‌یافتند.

دُبْر به معنای انتها و آخر یک شیء و متضاد قَبْل است (راغب اصفهانی، *مفردات الفاظ قرآن*، ۳۰۶؛ زبیدی، *تاج العروس*، ۳۸۳/۶؛ جبل، *المعجم الاشتقاقی*، ۶۲۸/۲). در کاربردهای مختلف این ریشه معمولاً مفهوم امتداد یافتن تا پشت و انتهای یک چیز مشاهده می‌شود و از این جهت با *خلف* و *ظهر* متفاوت است. دُبْر بخش انتهایی یک شیء است؛ در واقع اگر شیئی دارای امتدادی باشد، آن بخش انتهایی شیء که به خود شیء متصل است دبر نامیده می‌شود؛ مثلاً کمر پرنده را *ظهر* گویند اما آن انگشت پشتی پرنده که امتداد سایر انگشتان و در پشت پای او قرار گرفته است را *دایره* می‌نامند. به همین ترتیب شرمگاه انسان و برخی حیوانات همچون چهارپایان را که پشت آنان قرار دارد *دُبْر* نامیده‌اند (راغب اصفهانی، *مفردات*، ۳۰۶؛ جبل، *المعجم الاشتقاقی*، ۶۲۸/۲).

تدبر در باب تفعل است؛ اگر تدبر را مطاوعه تدبیر بدانیم (استرآبادی، *شرح شافیه*، ۱۰۴/۱) در این صورت تدبر حصول معنی تدبیر و تحقق آن و انتخاب و اختیار کردن آن مفهوم است این مطاوعه با توجه به معنای تدبیر می‌تواند صورت‌های مختلفی به خود بگیرد (مصطفوی، *التحقیق*، ۱۹۴/۳). مثلاً معنای «تکلف» در باب تفعل حاصل مطاوعه از معنای «نسبت» در تفعیل است، هر چند این نسبت فرضی باشد نه حقیقی؛ همچنین تفعل به معنای «اتخاذ» حاصل مطاوعه از معنای «قرار دادن یا ایجاد کردن ریشه فعل در کسی یا چیزی» در باب تفعیل است؛ به عنوان نمونه تفهّم و تعلّم را دارای نوعی «تدریج» حاصل از مطاوعه «تکثیر» در تفهیم و تعلیم دانسته‌اند (استرآبادی، *شرح شافیه ابن‌الحاجب*، ۱۰۴/۱).

لغت‌شناسان تدبیر را تفکر در دُبْر امور (الجوهری، *الصحاح*، ۶۵۵/۲؛ راغب اصفهانی، *مفردات الفاظ قرآن*، ۳۰۷)، نظر در عاقبت امور و در آنچه عاقبت امور به آن باز می‌گردد (ابن فارس، *معجم مقاییس اللغة*، ۳۲۴/۲؛ ابن منظور، *لسان العرب*، ۲۷۳/۴؛ جبل، *المعجم الاشتقاقی*، ۶۲۹/۲) و چیزی را دارای دُبْر (پشت) و عاقبت کردن (مصطفوی، *التحقیق*، ۱۹۴/۳) دانسته‌اند. با توجه به این معانی می‌توان گفت در

«تدبیر» مفهوم «قرار دادن یا ایجاد کردن ریشه فعل در کسی یا چیزی» (استرآبادی، شرح شافیه، ۱/۱۰۵) و «نسبت دادن ریشه فعل به کسی یا چیزی» وجود دارد. بدین ترتیب معنای مطاوعی تدبیر، ترکیبی از «اتخاذ»، «تکلف» و «تدریج» خواهد بود؛ بدین ترتیب «تَدَبَّرَ شَيْئًا» یعنی «آن شیء را دنبال کرد تا به دنباله، ثمره و عاقبت آن رسید و این نقطه نهایی را نسبت به آن چیز دریافت کرد؛ دریافتی که همراه با نوعی تکلف و تدریج است، یعنی فاعل تلاش می‌کند به تدریج و با طی گام‌هایی ثمره و نتیجه و عاقبت آن شیء را دریابد». این معنا از تدبیر با کاربردهای این واژه در روایات نیز هم‌خوانی دارد (نهج البلاغه، خطبه ۱۰۶، ۱۷۶، ۱۸۲، ۱۹۲).

آیه ۸۲ نساء با کنار هم قرار دادن تدبیر و اختلاف محل استناد بسیاری از متکلمین و قرآن‌پژوهان در موضوعات مختلف بوده و یکی از آیاتی است که اشتراک زیادی میان مفسران پیرامون مفهوم آن وجود دارد. در این میان اما موضوعی که به نظر می‌رسد در بررسی‌های مفسران مورد غفلت واقع شده، توجه به ارتباط آیات پیرامونی با آیه مورد بحث یا به تعبیر دیگر جایگاه دقیق آیه در سیاق خودش است. حتی محمدحسین طباطبایی، صاحب المیزان، که توجه به سیاق آیات همواره نصب‌العین او در تفسیر المیزان بوده، ارتباط این آیه با سیاق خود را به روشنی توضیح نداده است و در نتیجه مفهوم آیه به خوبی در سیر پیوسته آیات نقش ایفاء نمی‌کند. در این مطالعه با بررسی ساختار سوره نساء و آیات پیرامونی آیه مذکور و با بازخوانی دو مفهوم القرآن و اختلاف، کوششی برای بازنگری در مفهوم این آیه صورت گرفته و حاصل آن ارائه مفهومی است که هم با بافت سوره هم‌خوانی دارد و هم دچار برخی تکلف‌های زائد نمی‌گردد.

طرح مسئله

به تعبیر غالب مفسران، مراد آیه ۸۲ سوره نساء این است که آیا در قرآن کریم تدبیر نمی‌کنند؟ تا دریابند اختلاف و تناقضی میان آیات و اجزاء این کتابی که در طول ۲۳ سال توسط پیامبر (ص) به مردم ارائه شده است وجود ندارد و در نتیجه این کتاب الهی است و ساخته پیامبر (ص) نیست؟ چرا که هیچ انسانی نمی‌تواند کتابی را در طول ۲۳ سال تدوین کند در حالی که کوچکترین تناقض و تفاوتی چه از لحاظ مفاهیم و معانی و چه از نظر سطح فصاحت و بلاغت در میان بخش‌های گوناگون آن نباشد (طبری، جامع البیان، ۷/۲۵۱؛ طبرسی، مجمع البیان، ۳/۱۲۵؛ طباطبایی، المیزان، ۵/۱۹؛ مکارم‌شیرازی، تفسیر نمونه، ۴/۲۷). می‌توان بیان فوق را با اندک تفاوتی در برخی جزئیات در کتب غالب مفسران مشاهده کرد.

علاوه بر تفاسیر ترتیبی قرآن کریم که قهراً به این آیه پرداخته‌اند، تک‌نگاشته‌های موضوعی و تفسیری نیز در

قالب کتاب، پایان‌نامه و مقاله پیرامون این آیه یافت می‌شود. آثاری که به بحث از تحریف قرآن کریم یا موضوع تحدی در قرآن می‌پردازند نیز به تفسیر این آیه پرداخته‌اند (برای نمونه، بنگرید به: کلاهی، «خوانشی نو از آیه ۵۱ سوره قصص»؛ توکلی و توحیدی، «بررسی و نقد دلیل آیت الله خوئی بر محدودیت تعداد آیات منسوخ»؛ دیانی و همکاران، «تبیین دلایل قرآنی نزاهت متن و معنای قرآن کریم از تحریف»؛ بیرامی، «اعجاز قرآن در پیراستگی از اختلاف»؛ صادق‌بزرگی، «بررسی تحریف ناپذیری قرآن بر مبنای مفاد آیه ۸۲ سوره نساء»). معنای ذکر شده از آیه مورد بحث در این آثار عمدتاً همان معانی ذکر شده در آثار مفسران است و افزوده ویژه‌ای ندارد.

مفسران و پژوهشگران پیرامون این آیه عمدتاً در سه موضع سخن گفته‌اند؛ یکی در معنای تدبر دوم در معنای اختلاف و سوم در کیفیت استدلال آیه مبنی بر اینکه چگونه «مِنَ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ» بودن منجر به یافتن اختلاف کثیر خواهد شد. در تمامی این آثار مقصود از *القرآن*، کل قرآن کریم دانسته شده است و مؤلفان در این مورد تردیدی به خود راه نداده‌اند. از سوی دیگر بحث‌های گوناگونی پیرامون مفهوم *اختلاف* و طرفین آن در این آثار صورت گرفته است؛ از آنجایی که این اختلاف در القرآن مطرح شده، مفسران و پژوهشگران نیز پیرامون آن که این اختلاف بین کدام یک از اجزاء قرآن با کدام جزء دیگر آن است بحث کرده‌اند و از این رهگذر حالاتی را برای معنای اختلاف بر شمرده‌اند که در بخش سوم این نوشتار به تفصیل به آن‌ها پرداخته خواهد شد.

مفهوم *تدبر* نیز موضوع دیگری است که دستمایه مباحث مفسران و پژوهشگران بوده و رابطه آن با اختلاف مورد بررسی قرار گرفته است؛ در این حوزه نیز مفسران ضمن بررسی معنای لغوی تدبر تلاش کرده‌اند مقدمه بودن جمله اول آیه (أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ) بر استدلال مطرح شده در جمله دوم (وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا) را توضیح دهند.

بخش دیگری از تمرکز مفسران و پژوهشگران نیز پیرامون کیفیت استدلال آیه در جمله دوم قرار گرفته است؛ رایج‌ترین بیان از این استدلال نیز، همانطور که در صدر این بخش گذشت، چنان است که با کنار هم قرار دادن نبود اقسام اختلاف میان اجزاء مختلف قرآن کریم از یک سو و نزول تدریجی قرآن در طول ۲۳ سال از سوی دیگر، وقوع چنین پدیده‌ای را عاداتاً برای بشر محال دانسته و در نتیجه الهی بودن القرآن را نتیجه گرفته‌اند.

کلیه این مباحث غالباً مستقل از بافت سیاقی توضیح داده شده و به همین دلیل پیوند خوبی با آیات پیرامونی برقرار نمی‌کند. هر چند برخی مفسران و پژوهشگران تلاش کرده‌اند در توضیح مفهوم اختلاف و تدبر نیم‌نگاهی

به آیات پیرامونی داشته باشند (فخر رازی، *التفسیر الکبیر*، ۱۵۱/۱۰؛ ابن عاشور، *التحریر و التنویر*، ۲۰۰/۴؛ حوی، *الأساس فی التفسیر*، ۱۱۲۲/۲)، اما چنان‌که در بخش‌های آینده توضیح داده خواهد شد، در برقراری این ارتباط چندان موفق نبوده‌اند. یکی از نشانه‌های گسستگی مباحث مفسران از بافت سیاقی آیه، معنای آن‌ها از واژه *القرآن* است؛ چنان‌که در بخش دوم توضیح داده خواهد شد، معنای مورد نظر مفسران نه تنها هیچ پیوندی با سیاق آیات ندارد بلکه موجب انقطاع رشته بحث آیات قبلی و بعدی خواهد شد.

در این میان تنها یک اثر پژوهشی در سال‌های اخیر با بیان متفاوت و نتایج دیگری به بررسی این آیه پرداخته است: مقاله «تشابک دلالی گرانیگاه فهم آیه ۸۲ سوره نساء با تاکید بر شواهد روایی»، نوشته امید قربانخانی، داود و ملاحسنی و محمدکاظم رحمان ستایش (۱۳۹۹ش). این اثر از زاویه‌ای متفاوت و نو به این آیه پرداخته و به صورت خاص بر مفهوم *اختلاف* تمرکز کرده است. در این مقاله دیدگاه مفسران پیرامون اختلاف مذکور در آیه نقد و بررسی شده و در نهایت چنین نتیجه می‌گیرد که اختلافی که *قرآن* مبرای آن بوده و متون بشری در صورت همانندی به *قرآن* مبتلای به آن خواهند شد ناظر به شبکه گسترده ارتباطات دلالی در *قرآن* است. از این رو متون بشری به طور کلی به تناقضات درونی فراوان مبتلا نیست، بلکه فقط وقتی بخواهد همچون *قرآن* دارای تشابک دلالی باشد، ناسازگاری‌های درونی در آن‌ها بروز می‌کند. این اثر اگرچه تحلیل و نوآوری قابل توجهی داشته اما همچنان بافت سیاقی را به درستی تحلیل نکرده و از این منظر با پژوهش حاضر متفاوت است.

با این وصف به نظر می‌رسد برای فهم بهتر این آیه لازم است برای سوالات زیر پاسخ‌های جدیدی ارائه کرد: اولاً، ارتباط این آیه با سیاق خود چگونه است؛ ثانیاً، مقصود از «*القرآن*» چیست؛ ثالثاً، اختلاف در این آیه به چه معنا و در چه چیزی است؛ و رابعاً، نبود اختلاف چگونه نمایانگر الهی بودن *قرآن* است.

این نوشتار بر آن است تا با واکاوی دقیق سوره نساء و ساختار آن اولاً جایگاه آیه ۸۲ را در ساختار سوره به خوبی نمایان سازد و ثانیاً بر اساس این جایگاه صورت‌های مختلف معنایی آیه را تبیین کرده و در پی آن مفهوم مختار خود از آیه را تشریح نماید. در بررسی ریشه عدم انعکاس بافت سیاقی آیات در دیدگاه‌های مفسران، دو عنصر خودنمایی می‌کند. واژه‌های *القرآن* و *اختلاف* عناصری هستند که بازنگری در مفهوم آن‌ها می‌تواند مفهوم آیه را دستخوش تغییر نماید؛ از این رو این دو مفهوم نیز در دو فصل مجزا مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۱. ساختار سوره و سیاق آیه

پیش از ارائه هرگونه تحلیل پیرامون مفهوم آیه لازم است با بررسی ساختار سوره و سیاق آیات مربوطه خلأ موجود در تفاسیر رایج را برطرف نمود. سوره نساء به بیان برخی آیات در حوزه زنان، خانواده، ازدواج، ارث و مواردی مرتبط با آنها می‌پردازد. بخش قابل توجهی از آیات این سوره بیان احکام الهی در حوزه‌های مربوط به زن و خانواده است (طباطبایی، *المیزان*، ۴/ ۱۳۴) و در بخش‌های دیگر سوره به کیفیت اقامه این احکام و ضرورت مجاهدت مومنان برای اجرای آنها می‌پردازد.

۱-۱) سیاق آیه

سیاق در لغت از ماده *سوق* است و به معنای تشویق و ترغیب کردن به حرکت از پشت سر چه به صورت ظاهری و چه معنوی است (مصطفوی، *التحقیق*، ۵/ ۳۳۰). همچنین سیاق کلام را اسلوب و شیوه جریان یافتن آن کلام دانسته‌اند (معلوف، *المنجد*، ۳۶۵). در اصطلاح مفسران، سیاق نوعی ویژگی برای واژگان یا عبارات یا یک سخن است که بر اثر همراه بودن آنها با کلمه‌ها و جمله‌های دیگر به وجود می‌آید؛ دانشمندان سیاق را به معنای قرائن پیوسته لفظی به کار برده‌اند (ربیع نتاج، «نقش سیاق...»، ۵۷).

شاید بتوان مجموع آیات سوره نساء را به سه فصل کلی تقسیم کرد؛ در فصل اول، احکام الهی با محوریت زن و خانواده تبیین می‌شود؛ احکامی نظیر اموال یتیمان و زنان، ارث، ازدواج و نظایر آن؛ در فصل دوم، با توجه به هجمه‌ها و معارضه‌های مخالفان پیامبر شامل اهل کتاب و مشرکان با این دستورات الهی و ایجاد مانع برای پیاده‌سازی کامل آن، خداوند لزوم تبعیت از پیامبر (ص) به عنوان حاکمی الهی برای پیاده‌سازی احکام خدا در جامعه را تبیین نموده و مومنان را هوشیار می‌کند تا مبدا همچون اهل کتاب، به جای یاری ولی خدا در پیاده‌سازی احکام الهی، سر از عصیان و طغیان درآورند.

در فصل آخر نیز گروه‌های مختلف مقابل مومنین شامل خائنان، منافقان و اهل کتاب توصیف شده و شیوه مقابله با هر یک تبیین می‌شود تا مومنین با حداکثر انگیزه و توان در راستای پیاده‌سازی احکام الهی صدر سوره، پشت سر پیامبر اکرم (ص) گام بردارند.

آیه محل بحث در فصل دوم سوره و ناظر به تبیین ضرورت تبعیت از پیامبر اکرم (ص) قرار گرفته است. از آیه ۷۱ این سوره خدای متعال دستور به قتال در گروه‌های پراکنده یا جمعیت‌های به هم پیوسته را صادر می‌نماید و امر به اتخاذ جوانب احتیاط در جنگ برای کم شدن آسیب‌ها می‌دهد. در ادامه گروهی را در میان

جامعه ایمانی معرفی می‌کند که قصد مشارکت در این قتال را ندارند و دنیاطلبی آنان مانع حضورشان در میدان نبرد می‌شود. آنان از مقابله دشمنان بیش از نافرمانی خدا می‌ترسند. این گروه کسانی هستند که خداوند قبلاً برخلاف تمایل‌شان آنان را از قتال بازداشته بود و به اقامه نماز و پرداخت زکات امر فرموده بود؛ اما اکنون که فرمان قتال برای آنان صادر شده از ترس دشمنان به دنبال گریزگاهی می‌گردند (نساء/ ۷۷).

در ادامه خدای متعال افشا می‌کند که این گروه برای فرار از جنگ، بین خدا و پیامبر (ص) او جدایی قائل می‌شوند و ادعا می‌کنند که دستور این جنگ از جانب خود پیامبر اکرم (ص) صادر شده است نه خدا؛ نشانه‌اش هم این آسیب‌ها و تلفاتی است که این جنگ به بار آورده است. آنها بدین وسیله می‌خواهند در الهی بودن این فرمان جهاد یا کیفیت فرماندهی پیامبر (ص) در آن تردید ایجاد کنند. برپایه این آیات، خداوند می‌فرماید: «اگر خیری به آنان برسد، می‌گویند: این از سوی خداست. و اگر سختی و حادثه‌ای به آنان رسد می‌گویند از ناحیه توست. بگو همه اینها از سوی خداست. این گروه را چه شده که نمی‌خواهند سخن حق را بفهمند؟! (نساء/ ۷۸)» خداوند نیز برای تثبیت اتحاد در اوامر بین خدا و رسولش می‌فرماید: «هرکس از پیامبر اطاعت کند، پس در حقیقت خداوند را اطاعت کرده و هرکس روی گردان شود، بدان که تو را بر ایشان نگهبان نفرستاده‌ایم» (نساء/ ۸۰).

قرآن توضیح می‌دهد که این جریان جهت حفظ ظاهر، با اعلان شعار «طاعة» خود را تابع پیامبر (ص) معرفی می‌کنند اما در آیات ۸۱ تا ۸۳ با ذکر دو رفتار از این گروه نشان می‌دهد اطاعتی که آنها در پیش روی پیامبر (ص) اعلام کرده بودند، چندان واقعی نیست. این دو رفتار هر یک با قید «إذا» در آیات ۸۱ و ۸۳ بیان شده است. اولاً گروهی از این جماعت در جلسات شبانه مخفی مشغول توطئه علیه پیامبر (ص) می‌شوند (نساء/ ۸۱). ثانیاً اگر خبری امنیتی به آنها برسد بدون آن‌که قوه استنباط داشته باشند و بدون آن‌که آن خبر را به پیامبر (ص) یا فرماندهان خود ارجاع دهند، مشغول اشاعه و انتشار آن می‌شوند (نساء/ ۸۳). این ساختار آیات نشان می‌دهد آیه ۸۲ که محل بحث این نوشتار است در ذیل اولین «إذا» و به نوعی در پاسخ به آن مطرح شده است.

۲-۱) جایگاه آیه در سیاق

علاوه بر وجود حرف فاء در ابتدای آیه که نشان می‌دهد مضمون آیه بر ماقبل خود متفرع شده است، یکی از موضوعاتی که ارتباط آیه با سیاق را روشن می‌کند، تعیین مرجع ضمیر در فعل یتدبرون و وجدوا است. با

توضیحات فوق روشن می‌شود که مرجع ضمیر در این دو فعل، همان گروهی هستند که از جهاد می‌ترسند و برای فرار از آن به فتنه جدا کردن اطاعت پیامبر (ص) از اطاعت خدا گرفتار شده‌اند و حتی برخی از سرکردگان آن‌ها به طراحی و برنامه‌ریزی علیه پیامبر اکرم (ص) می‌پردازند. در قبل و بعد از آیه هم سخن از اینان است. اگرچه این گروه ظاهراً امتداد همان جریان نفاقی هستند که در ادامه سوره از آنها یاد می‌شود اما به نظر می‌رسد کاملاً در زمره منافقین به حساب نمی‌آیند؛ چراکه حتی خود قرآن نیز آنان را از جامعه مؤمنین خارج نمی‌کند و نام منافق نیز بر آنان نمی‌نهد. این گروه، افرادی هستند که ظاهراً به اصل رسالت پیامبر (ص) و الهی بودن قرآن کریم ایمان دارند اما به دلیل ضعف ایمان، قلب‌شان در مقاطع حساس می‌لغزد و دچار انحرافات می‌شوند.

شاهد این مدعا آن است که در آیات ۷۲ تا ۸۸ سوره نساء که اوصاف این گروه بیان شده و در مقاطعی مخاطب آیات قرار گرفته‌اند، لحن و ادبیات آیات مشفقانه و در جهت افزایش ایمان و هدایت آنان است. به عنوان نمونه پس از اولین معرفی افراد بطنی در آیه ۷۲ و ۷۳، به جای سرزنش و اعلام برائت از آنان، می‌گوید «پس باید در راه خدا بجنگند، کسانی که زندگی دنیا را به آخرت می‌فروشند و هرکس در راه خدا بجنگد سپس کشته شود یا پیروز شود پس به زودی به او پاداشی بزرگ خواهیم داد» (نساء/ ۷۴). سپس با لحنی مشفقانه خطاب به همه جامعه ایمانی (شامل مومنان مجاهد و مومنان بطنی) می‌گوید: شما را چه شده است که در راه خدا و مستضعفان قتال نمی‌کنید؟ (نساء/ ۷۵) و بدانید که مومنان در راه خدا کارزار می‌کنند و کافران در رکاب طاغوت می‌جنگند پس با یاران شیطان بجنگید و بدانید که حيله شیطان ضعیف است (نساء/ ۷۶).

این درحالی است که ادبیات قرآن کریم در همین سوره نسبت به منافقان بسیار تند و خشمگینانه است. آیات ۸۸ و ۸۹ سوره نساء در این خصوص قابل توجه است، آنجا که منافقان را غیر قابل هدایت و حتی شایسته اسارت و قتل می‌داند. این گروه بطنی که از نظر قرآن در داخل مومنان دسته‌بندی می‌شوند همان کسانی هستند که رأی و نظرشان درباره منافقین با رأی و نظر پیامبر (ص) و سایر مومنین متفاوت است و سعی دارند با شفاعت از منافقین، مانع قتال میان مومنین و منافقین شوند. شفاعتی که خداوند در آیه ۸۵ همین سوره آن را «شفاعت سوء» نامیده و در ادامه همین سیاق ذیل آیات ۸۸ و ۸۹ جامعه ایمانی را عتاب می‌کند که چرا درباره منافقینی که دوست دارند شما هم مانند آن‌ها کافر شوید دو دسته شده‌اید؟ گروهی از شما شفیع آنان و گروهی دشمن آنان هستید؟ هرگز از آنان دوست انتخاب نکنید تا در راه خدا هجرت کنند و آنان را هر کجایافتید

بگیرید و بکشید، و از آنان یار و یآوری نگیرید.

با این حساب روشن است که در فضای سخن این سیاق با سه گروه اصلی مواجه هستیم؛ اول مومنین خالص و مجاهدی که آماده اطاعت از دستور جهاد پیامبر اکرم (ص) هستند، دوم افراد «بطیء» و سست ایمانی که از جهاد می‌ترسند و بهانه‌ای برای فرار از آن می‌جویند و سوم منافقینی که ظاهراً بیرون از محیط جامعه ایمانی مستقر هستند و احتمالاً یکی از طرف‌های مقابل قتالی هستند که در این سیاق دستور آن صادر شده است.

از توصیفات **قرآن** در این سوره و سایر آیات روشن است که این گروه دوم و سوم صفات مشترکی دارند و شاید بتوان گفت سرانجام و عاقبت گروه دوم، در صورت تداوم بر این صفات، تبدیل شدن به گروه سوم خواهد بود. حتی دور از ذهن نیست که گروه دوم را برادران و هم‌پیمانان گروه سوم دانست که هنوز از جامعه ایمانی طرد نشده‌اند و امکان تأثیرگذاری بر مومنان را دارند؛ با این حال قطعاً نمی‌توان این دو گروه را کاملاً یکی دانست. لازم به ذکر است که از آیه ۸۱ این سوره روشن می‌شود، افراد ویژه‌ای که اقدام به طراحی شبانه علیه مواضع پیامبر اکرم (ص) کرده‌اند، طایفه‌ای از همان سست ایمانانِ بطیء بوده‌اند اما همه آن‌ها در این شب‌نشینی توطئه‌آمیز مشارکت ندارند.

نکته دیگر پیرامون ارتباط آیه ۸۲ با سیاق آن، توجه به تعبیر «من عند غیر الله» و مقصود از آن در سیاق مورد بحث است. چنان که بیان شد، چالش محوری این سیاق، اختلافی است که سست ایمانان بین اطاعت از خدا و اطاعت از پیامبر (ص) قائل شده‌اند و از این رهگذر به دنبال فرار از جهاد هستند. آیه ۷۸ می‌فرماید اگر اینان در جنگ آسیبی نبینند و به دستاورد برسند، می‌گویند دستور قتال و طراحی این برنامه «من عند الله» بوده است و اگر آسیبی ببینند آن را «من عندک» می‌خوانند. از تقابل این دو تعبیر می‌توان فهمید که تعبیر «من عند غیر الله» در آیه مورد بحث، با تعبیر «من عندک» تطبیق دارد و مقصود اصلی از آن، شخص پیامبر (ص) است.

اکنون روشن شد که ارتباط وثیقی میان عناصر آیه ۸۲ سوره مبارکه نساء با آیات قبل و بعد آن وجود دارد. اولاً مرجع ضمائر در افعال یتدبرون و وجدوا همان افراد سست‌ایمانی است که از آیه ۷۱ تا ۸۸ این سوره مورد توجه قرار گرفته‌اند؛ ثانیاً با توجه به توضیحات فوق و تقابل موجود در آیات قبل می‌توان گفت محور استدلال این آیه نفی «من عند غیر الله» بودن یا به عبارت دیگر «من عند رسول» بودن «القرآن» است و ثالثاً کل آیه شامل عتاب از عدم تدبر و عدم درک من عندالله بودن القرآن، با حرف «فاء» از آیات قبلی تفریع شده است و به عبارت

دیگر واکنش عتاب آمیز خداوند به رفتار توطئه آمیز سست ایمانان است.

۲. بازخوانی مفهوم القرآن

یکی از عناصر مؤثر در فهم معنای آیه، توجه به مقصود از القرآن در این آیه است. موضوعی که توسط مفسران بدیهی انگاشته شده و چندان مورد بحث قرار نگرفته است. لغت‌شناسان معتقدند واژه قرآن در اصل مصدر است و در اثر برخی تطورات، به صورت علم در مصحف به کار رفته است (راغب اصفهانی، *مفردات الفاظ قرآن*، ۶۶۸) و در استعمالات قرآنی نیز لزوماً به معنای مصحف کامل بکار نرفته و گاه معنای مصدری (خواندن) دارد؛ مانند آیات ۱۷ و ۱۸ قیامت (قرشی، *قاموس قرآن*، ۵/ ۲۶۲). گاه نیز معنای اسم مصدری و ظاهراً معادل «خواندنی» است؛ مانند: آیات ۶۱ یونس (فخر رازی، *التفسیر الکبیر*، ۱۷/ ۲۷۲) و ۱۰۶ اسراء (ابن عاشور، *التحریر و التئویر*، ۱۴/ ۱۸۱).

برای فهم مراد از «القرآن» و مرجع ضمائر در «کان» و «فیه» در این آیه، دو حالت قابل تصور است:

۱-۲) حالت اول در معنای القرآن

حالت اول به معنای کل مصحف شریف است که نظر مشهور قریب به اتفاق مفسران متقدم و متاخر فریقین است (فخر رازی، *التفسیر الکبیر*، ۱۰/ ۱۵۱؛ سیوطی، *الدر المنثور*، ۲/ ۱۸۶؛ طباطبایی، *المیزان*، ۵/ ۱۹؛ مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، ۴/ ۲۷). در این صورت معنای آیه چنین است: چرا در یکایک آیه‌های این قرآن دقت نمی‌کنند با اینکه اگر از ناحیه غیر خدا بود، اختلاف فراوان در آن می‌یافتند (طباطبایی، *المیزان*، ۵/ ۲۴). اشکال این حالت آن است که آیه را مستقل از بافت سیاقی خود معنا می‌کند. در سیاق محل بحث هیچ گفتگویی پیرامون اصل *قرآن* و الهی بودن آن نشده است و اساساً مسئله محل بحث سیاق دستور به جهاد و سرپیچی بیماردلان از جامعه ایمانی است نه زیر سوال بردن *قرآن* کریم و انتساب آن به خداوند متعال. اگر مخاطب این آیه اهل کتاب یا کفار و مشرکانی بودند که اصل رسالت پیامبر اکرم (ص) را زیر سوال می‌برند و همه *قرآن* را کذب و افتراء و اختلاق پیامبر (ص) می‌دانند، این حالت قابل توجیه بود؛ اما مخاطب آیه چنان‌که در بخش ساختار سوره تشریح شد، افرادی هستند که به اصل رسالت پیامبر (ص) و الهی بودن *قرآن* کریم حداقل در ظاهر ایمان دارند اما به دلیل ضعف ایمان، قلب‌شان در مقاطع حساس می‌لغزد و دچار انحرافات می‌شوند. با این حساب نمی‌توان این گروه را منکر الهی بودن کل *قرآن* کریم دانست تا آیه مورد بحث بخواهد با نفی اختلاف در *قرآن*، الهی بودن آن را ثابت کند.

البته گروهی از مفسرانی که مقصود از «القرآن» را کل **قرآن** کریم دانسته‌اند با بیانی متفاوت پیرامون شیوه استدلال آیه، چرایی این معنا را نسبتاً توجیه کرده‌اند. آنان معتقدند اگرچه مخاطب آیه، مومنین ضعیف‌الایمان هستند و نه کافران و اهل کتاب، اما ریشه ضعف ایشان در ایمان و عدم انضباط و التزامشان به اطاعت از پیامبر (ص)، عدم تدبر در کل **قرآن** و در نتیجه عدم فهم آن و فقه آن و ایمان به آن است. این تدبری که موجب افزایش ایمان می‌شود نیز اتفاقاً عامل فهم الهی بودن **قرآن** هم هست و مومنین ضعیف‌الایمان در صورت تدبر در **قرآن** اولاً متوجه الهی بودن آن می‌شدند و ثانیاً به صدق رسالت پیامبر (ص) معتقد می‌شدند و در نتیجه در اطاعت از او محکم‌تر عمل می‌کردند (حوی، **الاساس فی التفسیر**، ۲/ ۱۱۲۲). این بیان نیز اگرچه تا حدی سعی کرده است ارتباط سیاقی آیه را لحاظ کند اما شیوه استدلال آن خصوصاً ارتباط آن با بحث اختلاف محل تأمل بیشتری است که در بخش چهارم این نوشتار به آن پرداخته خواهد شد. اما آیا همواره مقصود از واژه **قرآن** همه **قرآن** کریم است؟

۲-۲) حالت دوم در معنای **القرآن**

از توجه به معنای لغوی «قرآن» در کنار کاربردهای واژه «قرآن» در آیات مختلف فهمیده می‌شود که در بسیاری از موارد، مقصود از «قرآن» یا «القرآن» همه **قرآن** کریم نیست، بلکه تنها بخشی از آیات مقصود است. برای مثال برخی مفسرین ذیل آیات ۷۵ تا ۷۸ سوره مبارکه واقعه در توضیح مرجع ضمیر «ه» در **إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ** آن را بازگشت به آیات قبلی در سوره واقعه دانسته‌اند (فخر رازی، **التفسیر الکبیر**، ۲۹/ ۴۲۸؛ محلی، **تفسیر الجلالین**، ۵۴۰).

همچنین علامه طباطبایی ذیل آیه ۳۷ و ۳۸ سوره مبارکه یونس معتقد است همانطورکه «القرآن» بر همه این کتاب آسمانی اطلاق می‌شود بر سوره‌ای از آن نیز اطلاق می‌شود، هم کثیر آن قرآن است و هم قلیلش (طباطبایی، **المیزان**، ۱۰/ ۶۵). این معنا را طبرسی نیز ذیل آیه ۶۱ سوره یونس بیان کرده است (طبرسی، **مجمع البیان**، ۵/ ۱۷۹).

از سوی دیگر سوره مبارکه یونس با آیه **الرَّ تِلْكَ آيَةُ الْكُتُبِ الْحَكِيمِ** آغاز می‌شود و در آیه ۱۵ با عبارت **وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٌ** به روشنی نشان می‌دهد که مشرکین پس از تلاوت این «آیات» از **قرآن** توسط پیامبر (ص)، آن‌ها را «قرآن» می‌نامند و به پیامبر (ص) می‌گویند **أَنْتَ بِقُرْآنٍ غَيْرِ هَذَا** - **أَوْ بَدَلَهُ**. روشن است که مقصود از «قرآن» در این آیه، همه **قرآن** کریم مشتمل بر ۱۱۴ سوره نیست چرا که هنوز کل **قرآن** کریم نازل

نشده است، بلکه از «قرآن» نامیده شدن «آیات» از یک سو و «آیات» خوانده شدن مضامین سوره در ابتدای این سوره از سوی دیگر می‌توان نتیجه گرفت که مقصود از «قرآن» در این آیه همان مضامین آیات ۱ تا ۱۴ همین سوره است که توسط پیامبر (ص) بر مشرکان تلاوت شده است. با این وجود اگر مقصود از آن را همه قرآن نازل شده تا زمان نزول این آیه بدانیم نیز بدون وجه نیست (دروزه، *التفسیر الحدیث*، ۳/ ۴۵۲). این معنا را اقوال لغت‌شناسان پیرامون واژه قرآن نیز تایید می‌کند.

بدین ترتیب حالت دوم برای مراد از *القرآن* و ضمائر مربوط به آن، آیات قبلی سوره نساء است. از آنچه در بخش قبل پیرامون ساختار سوره نساء بیان شد روشن می‌شود آیاتی که محل بحث این سیاق از سوره است پیرامون فرمان به جهاد علیه کفار و اهل کتاب است؛ دستوری که پس از نزول آیات آن، محل مناقشه سست‌ایمان‌های جامعه ایمانی قرار گرفت. با این توضیح می‌توان «القرآن» در آیه ۸۲ سوره مبارکه نساء و به تبع آن مرجع ضمیر *کان* و *فیه* را نه کل *قرآن* کریم، بلکه آیات جهادی دانست که در همین سیاق نازل شده و محل بحث است. در این صورت آیه را باید چنین معنا کنیم: آیا مطالب این سوره و آیات جهاد را تدبر نمی‌کنند؟ در حالی که اگر این آیات از جانب غیر خدا بود قطعاً در آن‌ها اختلاف زیادی می‌یافتند. از این رو حالت دوم که پیوند روشنی با سیاق آیه پیدا می‌کند گزینه مناسب‌تری به نظر می‌رسد.

۳. بازخوانی مفهوم اختلاف

یکی از مهمترین عناصری که در شکل دادن به معنای آیه ۸۲ نساء نقش قابل توجهی دارد، مفهوم اختلاف در این آیه است. در این بخش پس از توجه به معنای لغوی این واژه با واکاوی معنای ماده و هیئت آن، دیدگاه‌های مفسران پیرامون اختلاف دسته‌بندی شده و مورد نقد و بررسی قرار خواهند گرفت.

۳-۱) معنای لغوی اختلاف

«خَلَف» در لغت به معنای پشت و عقب است، این واژه ضد «قَدَّمَ» است (الجوهری، *الصحاح*، ۱۴/ ۱۳۵۳). اختلاف از ریشه «خَلَف» و در باب «افتعال» است. برای باب افتعال معانی مختلفی ذکر شده است؛ از جمله جهاد در عمل، اتخاذ، تعدیه، اختیار، مطاوعه، وقوع در ماده فعل و مشارکت؛ یعنی مشارکت چند فاعل در ماده فعل (بنگرید به: *جامع المقدمات*، ۱۴۴؛ حسینی طهرانی، *علوم العربیه*، ۸۳). از منظر برخی ادیبان معنای مطاوعی معنای اصلی این باب است (غلائینی، *جامع الدروس العربیه*، ۱۶۲)، گرچه معنای مشارکت نیز در برخی ریشه‌ها خود را نشان می‌دهد و در جای خود می‌توان ثابت کرد که

مشارکت از امتدادهای معنای مطاوعه است. با این وصف در بعضی ریشه‌های این باب مسئله آن است که معنای آن به شکل مشارکتی است یا حالت مطاوعه و اتخاذ دارد. برای مثال «استوی» هم می‌تواند به معنای مساوی بودن دو چیز باشد؛ مانند: «هل یستوی الذین یعلمون و الذین لا یعلمون» و هم به معنای حالت تساوی و تعادل به خود گرفتن: «استوی علی العرش». در مورد «اختلاف» نیز این دو احتمال وجود دارد. باید توجه داشت که شرط معنای مشارکت این است که فاعل باب افتعال جمع (دو به بالا) و یا در معنای جمع باشد (برکات، النحو العربی، ۱۹۵/۵).

بدین ترتیب «اختلاف» که غالباً معنای مشارکتی آن اخذ شده است و به معنای پشت به پشت هم بودن دو چیز و خلاف هم بودن آنها اشاره می‌کند، می‌تواند به حسب احتمال ادبی، معنای مطاوعی نیز داشته باشد و به معنای قرار گرفتن در موقعیت پشت و مخالف باشد. بنابراین اگر بگوییم چیزی واجد اختلاف است دو معنا می‌تواند داشته باشد: یا بدین معناست که اجزای درونش با هم مخالف هستند (معنای مشارکتی) و یا بدین معناست که کل آن چیز در موقعیت مخالف نسبت به یک امر بیرونی قرار دارد. به عبارتی واجد اختلاف بودن، یعنی خلاف جهت و در موضع مخالفت قرار گرفتن (معنای مطاوعی).

چنان‌که بیان شد، شرط اعمال معنای اول آن است که فاعل مصدر یا فاعل فعل، جمع یا در معنای جمع باشد. اختلاف بر وقوع تخلف به صورت اختیاری دلالت می‌کند. به عبارت دیگر اختلاف عبارت است از اختیار تخلف و موافقت در «خَلَف» بدون هر گونه مانع و مقاومتی (مصطفوی، التحقيق، ۱۲۴)، مانند اِخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ، اِخْتِلَافُ أَلْسِنَتِكُمْ وَ أَلْوَانِكُمْ، شَرَابٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ. اختلاف در مقابل «استواء» و «اتفاق» است و بدین ترتیب «اختلاف کردند» یعنی از حالت استواء خارج شدند و با تأخیر نسبت به یک‌دیگر و در جهت پشت و مخالف یک‌دیگر قرار گرفتند (مصطفوی، التحقيق، ۱۲۵).

۲-۳) مروری بر اقوال مفسران

چنان‌که پیش‌تر بیان شد قریب به اتفاق مفسران، ضمیر ه در «لَوْجَدُوا فِيهِ اِخْتِلَافًا كَثِيرًا» را به کل قرآن کریم برمی‌گردانند و در نتیجه نبود اختلاف کثیر را در کل قرآن می‌دانند. با توجه به این نکته می‌توان نشان داد که مفسران در این آیه چهار معنا برای اختلاف ارائه کرده‌اند.

بر پایه دیدگاه اول، اختلاف به معنای تناقض اجزای قرآن با یک‌دیگر در مقاصد یا تفاوت آن‌ها در نظم و فصاحت و بلاغت و نقطه مقابل «يُصَدِّقُ بَعْضُهُ بَعْضًا» (طبری، جامع البيان، ۷/۲۵۱؛ ابومسلم اصفهانی،

التفسیر، ۱/ ۱۰۳؛ طبرسی، *مجمع البیان*، ۳/ ۱۲۵؛ فیض کاشانی، *التفسیر الصافی*، ۱/ ۴۷۴؛ طباطبایی، *المیزان*، ۵/ ۱۹؛ مکارم‌شیرازی، *تفسیر نمونه*، ۴/ ۲۸). برخی مفسران در راستای این معنا چنین استدلال کرده‌اند که اساساً وجود اختلاف به این معنی از ویژگی‌های ذات بشر است و به همین دلیل نبود این اختلاف در قرآن نشانه الهی بودن آن است (شافعی، *التفسیر*، ۲/ ۶۳۰؛ هواری، *تفسیر کتاب الله العزیز*، ۱/ ۳۶۳؛ طباطبایی، *المیزان*، ۵/ ۱۹).

بر پایه دیدگاه دوم، اختلاف به معنای تناقض اخبار غیبی قرآن با واقعیت بیرونی است (ماتریدی، *تأویلات أهل السنه*، ۳/ ۲۷۳؛ طبرسی، *مجمع البیان*، ۳/ ۱۲۵). صاحبان دیدگاه سوم، اختلاف را به معنای تناقض با سایر کتب آسمانی و نقطه مقابل «مصدق لما بین یدیه» گرفته‌اند (ماتریدی، *تأویلات أهل السنه*، ۳/ ۲۷۳). بر پایه چهارمین دیدگاه نیز، اختلاف به معنای مخالف حق و به عبارتی به معنای باطل بودن (مقاتل بن سلیمان، *التفسیر*، ۱/ ۳۹۲؛ ابن منذر، *تفسیر القرآن*، ۲/ ۸۰۴؛ ابن ابی‌زمین، *تفسیر القرآن العزیز*، ۱/ ۳۹۰؛ هواری، *تفسیر کتاب الله العزیز*، ۱/ ۳۶۳).

معنای اول بیانگر تفاوت و تناقض میان اجزای درونی قرآن کریم، به عنوان یک کل واحد است و سه معنای آخر تناقض قرآن با حقایق و پدیده‌های بیرونی است. بر اساس آنچه در معنای لغوی اختلاف ذکر شد، در معنای نخست حالت مشارکتی پررنگ‌تر است، چرا که همه اجزای قرآن به عنوان فاعل‌هایی هستند که در پشت کردن به یک‌دیگر و ایجاد تضاد با یک‌دیگر مشارکت می‌کنند و در سه معنای آخر حالت مطاوعی پررنگ‌تر به نظر می‌رسد زیرا معنای جدا شدن، فاصله گرفتن و پشت کردن قرآن نسبت به یک امر بیرونی را بیان می‌کند.

۳-۳) ارزیابی اقوال مفسران

مقصود مفسران از معنای اول یعنی نقطه مقابل یصدق بعضه بعضاً، آن بوده که در کل قرآن کریم اجزاء و آیات مختلف یک‌دیگر را تصدیق نکرده و با هم در تضاد باشند. معنای مشارکتی برداشت شده توسط مفسران در این حالت ناشی از آن است که فاعل مصدر اختلاف را مجموعه‌ای از کل آیات قرآن دانسته‌اند؛ اشکال این دیدگاه آن است که اولاً ارتباط روشنی با موضوع بحث سیاق برقرار نمی‌کند چرا که مسئله مخاطبان قرآن تردید در حقانیت کل قرآن نیست بلکه مسئله تافته جدا بافته دانستن آیات جدید جهاد از منظر ایشان است؛ و ثانیاً تا زمان نزول این آیه هنوز قرآن به طور کامل نازل نشده بود تا ادعای مطرح شده توسط مفسرین مبنی بر وجود

اتحاد و همگونی عمیق میان اجزاء کتابی که ۲۳ سال نزول آن به طول انجامیده، به طور کامل قابل اثبات باشد. با این حال باید گفت این معنا تا حدودی درست است، اما با این توضیح که آیات جدید جهاد و آیات قبلی **قرآن** کریم مصدق یکدیگر هستند و غرض در وهله نخست اثبات مصدق بودن کل آیات **قرآن** نسبت یکدیگر نیست؛ مطلبی که علامه طباطبایی نیز با عبارت «فلا آیات یصدق قدیمها حدیثها» اشاره کوچکی به آن داشته است، آنجا که می‌گوید: «پس مراد ترغیب آن‌ها است به اینکه در آیات **قرآن** تدبر نمایند و در هر حکمی که نازل می‌شود یا هر حکمتی که بیان می‌گردد به همه آیات مرتبط به آن مراجعه نمایند و برخی را به برخی دیگر عرضه کنند تا برایشان روشن شود که هیچ اختلافی میان آن‌ها نیست و آیات جدید آیات قدیم را تصدیق می‌کنند.» (طباطبایی، *المیزان*، ۱۹/۵)؛ در ادامه بیشتر به این موضوع پرداخته خواهد شد.

اما معنای دوم، یعنی تناقض با اخبار غیبی **قرآن**، خصوصاً خبری که در آیه ۸۱ همین سوره، توطئه شبانه گروهی از سست ایمانان را افشا کرده است، تا حد خوبی با سیاق ارتباط دارد. با فرض این معنا، گویی آیه به مخاطب خود می‌گوید: کل **قرآن** کریم را تدبر کن و اخبار غیبی آن را از جمله همین خبر اخیر را با واقعیات بیرونی تطبیق بده و دریاب که چون اختلافی ندارد پس کل **قرآن** الهی است، بنابراین حکم جهاد را نیز از جانب خدا بدان و به آن ملتزم باش. اما هنوز دو اشکال عمده به این معنا نیز وارد است؛ اول آن‌که چنان‌که گذشت تدبر یک شیء به معنی دنبال کردن و پیگیری آن است، با این وصف کشف تطابق یا عدم تطابق اخبار غیبی **قرآن** با واقعیات بیرونی نیازی به تدبر کردن این اخبار یا تدبر کردن **قرآن** ندارد، بلکه کافی است اخبار را شنیده و آن را با واقعیات تطبیق دهد؛ به عبارت دیگر این موضوع از رهگذر «تطبیق» حاصل می‌شود نه «تدبر». اشکال دوم نیز همان است که مخاطبان این آیه اصل الهی بودن **قرآن** را قبول دارند و نیازی به تطبیق اخبار غیبی **قرآن** با واقعیات ندارند، ایشان تنها بخشی از آیات **قرآن** که مشتمل بر دستور جهاد جدیدی است را الهی نمی‌دانند.

معنای سوم در اقوال مفسران، یعنی تناقض با سایر کتب آسمانی نیز چندان نسبتی با سیاق آیه و مخاطبان آن ندارد و همان اشکالات پیش گفته را شامل می‌شود؛ به علاوه اینکه هیچ قرینه لفظی روشنی وجود ندارد که یکی از طرفین مطاوعه یا مشارکت در شبه فعل اختلاف را سایر کتب آسمانی بدانیم.

معنای چهارم یعنی مخالفت با حق نیز معنایی کلی و اجمالی است؛ اگرچه این معنا کاملاً غلط نیست اما دقیق هم نیست. به عبارت دیگر این معنا تقریباً در همه گونه‌های بیان شده از معنای اختلاف، از جمله معنای

مختار این مقاله، وجود دارد و در هر یک، در واقع طرق کشف این حقیقت بررسی شده است.

۴-۳) معنای صحیح اختلاف

اکنون باید به این سوال پاسخ داد که اگر براساس آنچه در فصل قبل بیان شد، مقصود از «القرآن» را همان آیات جهاد در سوره بدانیم، معنای اختلاف چه خواهد بود؟ پاسخ در معنای مطاوعی اختلاف نهفته است. اگر مرجع ضمیر در «فیه» را آیات جهاد بدانیم، یک طرف مطاوعه که فاعل مصدر اختلاف است، آیات قتال مذکور در سوره است؛ طرف دیگر مطاوعه نیز چیزی است که طرف اول مطاوعه به آن پشت کرده و مسیر خلاف آن را در پیش گرفته است. از «وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا» فهمیده می‌شود که این طرف دوم، معیاری برای الهی بودن است و پشت کردن به آن نشانه غیر الهی بودن طرف اول است.

چنان‌که در ساختار سوره مطرح شد، چالش محوری این سیاق، اختلافی است که سست ایمانان بین اطاعت از خدا و اطاعت از پیامبر (ص) قائل شده‌اند و از این رهگذر به دنبال فرار از جهاد هستند. این موضوع سبب می‌شود که خداوند استدلالی ارائه کند تا روشن شود اختلافی میان اطاعت از خدا و پیامبر (ص) نیست. **قرآن** چنین استدلال می‌کند که اگر آیات جهاد توسط شخص پیامبر (ص) جعل شده بود و از جانب خدا نبود میان آن‌ها و سایر آیات **قرآن** کریم خصوصاً در موضوع جهاد اختلاف بسیاری می‌یافتید؛ اما اگر این آیات جهاد را تدبر کنید در خواهید یافت که هیچ فاصله و ناهمگونی میان این حکم اخیر با سایر آیات الهی نیست. زیرا افراد سست ایمان به **قرآن** به عنوان کتاب الهی ایمان داشتند و اساساً به همین دلیل عضوی از جامعه مومنین محسوب می‌شدند (در این مقام، واقعی یا غیر واقعی بودن ایمان آنان به الهی بودن **قرآن** محل بحث نیست، همین که در ظاهر به الهی بودن **قرآن** اعتراف دارند امکان اعتبار این استدلال را فراهم می‌کند)، اما برای فرار از جهاد، میان حکم جهاد و سایر آیات جدایی انداختند و ادعا کردند که این‌ها آیه **قرآن** نیست و پیامبر (ص) از جانب خود آن‌ها را آورده است. بنابراین از آنجا که الهی بودن سایر آیات مقبول ایشان است، نبود اختلاف میان آیات جهاد با سایر آیات **قرآن** که حکایت از اتحاد همه آیات با یک‌دیگر دارد اثبات‌کننده الهی بودن حکم جهاد است. با این وصف می‌توان گفت طرف دیگر این مطاوعه، سایر آیات **قرآن** کریم است که افراد سست‌ایمان به الهی بودن آن‌ها معترف بودند.

قرینه دیگری بر پذیرش این معنا، رجحان معنای مطاوعی اختلاف بر معنای مشارکتی آن در این آیه است؛ روشن شد که باب افتعال هر دو معنای مطاوعه و مشارکت را تحمل می‌کند، اما هنگامی که فاعل افعال این

باب به صورت مفرد به کار روند معنای مطاوعی در آن‌ها پررنگ‌تر است. از آنجا که فاعل شبه فعل اختلاف در این آیه، القرآن به معنای دستور جهاد سوره نساء است، این معنای مطاوعی دقیق‌تر به نظر می‌رسد. نتیجه آن‌که معنای صحیح اختلاف در آیه ۸۲ سوره مبارکه نساء، فاصله گرفتن و پشت کردن آیات جدید جهاد که در سیاق همین آیه نازل شده نسبت به سایر آیات قرآن کریم است. این معنا به نوعی از جنس همان معنای اول در لسان مفسرین، یعنی نقطه مقابل «یصدق بعضه بعضاً» است. با این تفاوت که مفسران، این معنا را مستقل از سیاق به آیه نسبت داده‌اند و مصداق آن در سیاق بحث را به درستی بیان نکرده‌اند؛ حال آن‌که اولین مصداق این معنا همان تصدیق آیات جدید جهاد توسط سایر آیات قرآن است، هرچند برداشت استقلالی از این آیه نیز می‌تواند به طور کلی مفهوم «یصدق بعضه بعضاً» را بازنمایی نماید؛ این موضوع در روایات فریقین که ناظر به برداشت استقلالی از این آیه است نیز مشاهده می‌شود (نهج البلاغه، خطبه ۱۸؛ طبری، جامع البیان، ۷/۲۵۱).

۴. ارتباط صدر و ذیل آیه

آیه ۸۲ نساء از دو بخش اصلی تشکیل شده است؛ جمله «أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ أَلْقُرْآنَ» که مشتمل بر یک استفهام توبیخی است و جمله «لَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا» که مشتمل بر استدلالی برای الهی بودن القرآن است. می‌توان نشان داد مفسران در ارتباط بین این دو جمله سه گونه سخن گفته‌اند.

۴-۱) گونه‌شناسی اقوال مفسران

در گونه اول، آیه می‌خواهد مخاطب را به تدبر در متن کل قرآن کریم دعوت کند تا در نتیجه آن، او را متوجه عدم اختلاف در سطوح گوناگون (از لفظ و فصاحت و بلاغت تا معانی و هم‌خوانی اخبار غیبی با حوادث خارجی و ...) و در نتیجه الهی بودن قرآن نماید. به بیان دیگر غرض از دعوت به تدبر نشان دادن عدم اختلاف در قرآن است. در این بیان، تدبر تفصیل آیات قرآن منجر به کشف عدم اختلاف خواهد شد و جمله دوم آیه نیز صرفاً یک حکم عقلایی را به مخاطب گوشزد می‌کند و آن اینکه هرگونه عدم اختلاف به معنای الهی بودن است و آنگاه نتیجه استدلال آن است که قرآن الهی است. (غالب مفسران، به عنوان نمونه، بنگرید به: طبری، جامع البیان عن تاویل آی القرآن، ۷/۲۵۱؛ طبرسی، مجمع البیان، ۳/۱۲۵؛ طباطبایی، المیزان، ۵/۱۹؛ مکارم‌شیرازی، تفسیر نمونه، ۴/۲۷)

گونه دوم از اقوال مفسران نوعی از استقلال برای این دو جمله نسبت به یک‌دیگر قائل است و معتقد است

تدبر **قرآن** خود دستوری مستقل به مخاطبان آیه است تا ضعف ایمان و بیماری قلب آنان را درمان نماید، ضعف ایمانی که ریشه عدم اعتماد به امر پیامبر (ص) و در نتیجه نافرمانی از وی شده است؛ در این میان جمله دوم گویای یکی از آثار تدبر یعنی همان کشف عدم اختلاف است، کشفی که خود نمایانگر الهی بودن **القرآن** و حقانیت ادعای پیامبر اسلام (ص) است. به عبارت دیگر خداوند با استفهام توبیخی می‌پرسد که «آیا محتوا و تفصیل آیات **قرآن** را تدبر نمی‌کنند تا هدایت‌های آن را دریافت کرده و ایمان‌شان افزایش یابد و در نتیجه بر اطاعت از پیامبر (ص) محکم و در پیمودن راه خدا استوارتر گردند؟ علاوه بر این فواید و هدایت‌ها، به خوبی دریابند که هیچ اختلافی در این **قرآن** نیست و در نتیجه حتماً از جانب خدای متعال است؟» در این بیان نیز جمله دوم علاوه بر اینکه یکی از نتایج تدبر را معرفی کرده است، یک حکم عقلایی یعنی همان الهی بودن هر چیزی که اختلاف ندارد را یادآوری می‌کند (فخر رازی، *التفسیر الکبیر*، ۱۰/ ۱۵۱؛ ابن عاشور، *التحریر و التنویر*، ۴/ ۲۰۰؛ حوی، *الأساس فی التفسیر*، ۲/ ۱۱۲۲).

در گونه سوم، بدان جهت که جمله دوم این آیه را حال برای **القرآن** می‌داند، متعلق تدبر را نه محتوای **القرآن**، بلکه این حالت عدم اختلاف آن معرفی می‌کند. گویی آیه می‌خواهد بگوید «آیا این حالت عدم اختلاف **قرآن** را تدبر نمی‌کنند تا دریابند نتیجه آن الهی بودن این کتاب شریف است؟» در این بیان، حکم عقلایی اشاره شده در گونه‌های قبلی، موضوع اصلی استدلال است و در عوض نبود اختلاف در **قرآن** به نوعی مفروض گرفته شده است، گویی مخاطب، **قرآن** را خوانده و عدم اختلاف در آن را درک کرده است و اکنون از او سوال می‌شود که آیا نمی‌بینی دبر این عدم اختلاف، الهی بودن **القرآن** است؟ در این حالت تدبر نه در تفصیل آیات **قرآن** بلکه در مجموع کل **قرآن** و حالت عدم اختلاف آن صورت می‌گیرد. این گونه بیان بدیعی است که ابن عاشور آن را مطرح کرده، هر چند خود موافق آن نیست (ابن عاشور، *التحریر و التنویر*، ۴/ ۲۰۰).

در گونه اول مفسران چندان به ارتباط سیاقی آیه اشاره‌ای نکرده‌اند و نهایت ارتباطی که با سیاق برقرار کرده‌اند آن است که ضعف ایمان مخاطبان را عامل بیان این توصیه دانسته‌اند. مطابق گونه اول، مخاطب با تدبر متوجه عدم اختلاف و در نتیجه الهی بودن **قرآن** خواهد شد و از آن جهت که انتساب این اوامر به خدای متعال برای او روشن می‌شود متعبد به آن و مطیع پیامبر (ص) خواهد گردید؛ اما در گونه دوم اگرچه باز هم مسئله‌ی محوری سیاق، یعنی جهاد، مورد توجه قرار نگرفته ولی به نظر می‌رسد همان عامل تقویت ایمان را دقیق‌تر بیان کرده است؛ در گونه دوم خداوند تدبر در تفصیل آیات **قرآن** را عامل رشد معنوی و افزایش ایمان مخاطبان می‌خواند

و صرفاً به عنوان توجهی ویژه و عطف به سایر دستاوردهای تدبر، کشف عدم اختلاف که نشانه‌ای از الهی بودن است را نیز بیان می‌کند. در گونه سوم نیز همچون گونه اول، مخاطب با تدبیر حالت عدم اختلاف **قرآن**، الهی بودن **قرآن** را درک می‌کند و در نتیجه متعبد به احکام آن و مطیع اوامر پیامبر (ص) آن می‌گردد.

در همه انواع گونه‌ها مقصود مفسران از **القرآن**، کل **قرآن** کریم است و مقصود ایشان از اختلاف نیز انواع گوناگونی است که در بخش سوم این مقاله بدان پرداخته شد که البته تفاوت این انواع تأثیر چندانی بر معنای نهایی آیه ایجاد نمی‌کند.

۴-۲) نقد اقوال مفسران

بیان موجود از مفسران را از دو جهت می‌توان مورد نقد قرار داد: اول آن‌که بر اساس بیان مفسران، گویی دغدغه این آیه اثبات الهی بودن و حقانیت اصل **قرآن** کریم است، حال آن‌که با توجه به سیاق روشن می‌شود که حقانیت و الهی بودن کل **قرآن** کریم اساساً چالش مخاطبان آیه نیست، زیرا چنان‌که روشن شد، مخاطبان این آیه مومنان سست‌ایمانی هستند که به الهی بودن کلیات **قرآن** کریم ایمان دارند و مسئله آن‌ها الهی بودن یا نبودن حکم جدید جهادی است که در سوره نساء نازل شده است.

این بیان مفسران بدان جهت است که ایشان لفظ **القرآن** را مستقل از بافت سیاقی سوره و به معنای همه ۱۱۴ سوره **قرآن** دانسته‌اند، در حالی که سوره نساء تقریباً ۹۱ امین سوره در ترتیب نزول است (ابن‌ندیم، **الفهرست**، ۴۳) و در فاصله صلح حدیبیه و جنگ تبوک یعنی سال‌های ۶ تا ۹ هجری نازل شده است (بلاغی، **حجة التفاسیر و بلاغ الإکسیر**، ۱۰/۱۹). هنوز نه کل **قرآن** شکل گرفته و نه ۲۳ سال از نزول آن گذشته است. پس حتی اگر مقصود از این واژه را کل **قرآن** تا زمان نزول این آیه بدانیم، باز هم اشکال اصلی یعنی عدم ارتباط با سیاق برقرار است. نیز، استدلال مفسران که به مقایسه تألیفات بشری با **قرآن** پرداخته‌اند زمانی کامل می‌شود که کل **قرآن** با نزول ۲۳ ساله‌اش منظور باشد.

اشکال دوم بر اقوال مفسران آن است که محور اصلی استدلال این آیه برای مخاطبان خود، در بخش دوم آیه قرار گرفته است؛ آنجا که دلیل و شاهد الهی بودن **القرآن** را نبود اختلاف کثیر در آن می‌داند. مفهوم مخالفی که از این استدلال می‌توان گرفت آن است که اگر چیزی من عند الله نباشد قطعاً دارای اختلاف کثیر است. با توجه به این نکته و با فرض پذیرش معنای مفسران از «**القرآن**» باید پرسید که آیا واقعاً چنان که غالب مفسران استدلال کرده‌اند، هیچ بشری نمی‌تواند کتابی را در طول ۲۳ سال تدوین کند و آنگاه میان اجزاء آن هماهنگی و

نظمی روشن برقرار کرده باشد؟ آیا اگر محققى با برنامه و توجه قبلى اجزاء کتابى را در طول سالیان مختلف تدوین کند و به انسجام و نظارت اجزاء آن بر یکدیگر توجه داشته باشد، در کار خود موفق نخواهد شد (قربان خانى، «تشابک دلالی گرانیگاه فهم آیه ۸۸ سوره نساء با تأکید بر شواهد روایی»، ۳۱)؟

به نظر مى‌رسد صرف وجود ارتباط و عدم مخالفت و تناقض اجزاء قرآن با یکدیگر نمی‌تواند نمایانگر الهی بودن قرآن باشد، زیرا ساخت کتابی با این شرایط برای بشر محال نیست هر چند دشوار باشد (جوادی‌آملی، «تفسیر سوره نساء جلسه ۱۷۷»، پاراگراف ۱۱)؛ از سوی دیگر اگر فرض کنیم که ساخت چنین کتابی محال است، اما ساخت کتابی که به راحتی نتوان اختلافات آن را تشخیص داد برای بشر امری محال نیست، کتابی که تشخیص اختلافات آن از عهده هرکسی بر نمی‌آید؛ با این وصف آیا اگر قرآن ساخته و پرداخته یک انسان نابغه بود، باید از مخاطبان سست ایمان سوره نساء انتظار داشت که امکان تشخیص این اختلافات احتمالی را داشته باشند؟ انتظاری که ظاهراً قرآن از مخاطبان خود دارد و آن را برای ایشان چندان دشوار تصویر نمی‌کند. بدین ترتیب به نظر مى‌رسد این توجیه نمی‌تواند معنای کامل و دقیقی برای استدلال وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا ارائه نماید.

برخی مفسران این اشکال را چنین پاسخ داده‌اند که اگرچه ساخت کتابی بدون اختلاف محال عقلی نیست، اما می‌توان گفت محال عرفی است و همین شکستن عرف و خرق عادت برای معجزه بودن و الهی دانستن قرآن کافی است. ایشان آنگاه با اشاره به آیه ۲۳ سوره زمر آن را پاسخی برای بخش دوم آیه محل بحث دانسته و به واسطه آن نشان می‌دهند همه اجزای قرآن یکدیگر را تصدیق کرده و هیچ اختلافی ندارند (جوادی‌آملی، «تفسیر سوره نساء جلسه ۱۷۷»، پاراگراف ۱۱).

در پاسخ به این ادعا باید گفت که مثانی بودن قرآن کریم و عدم تناقض اجزای آن با یکدیگر ثابت و از برخی آیات قابل استفاده است. حتی همین آیه ۸۲ سوره مبارکه نساء نیز در مقام استفاده استقلالی شاهدهی بر این مدعاست؛ اما باید پرسید مقصود اولیه آیه دفع کدام نوع از اختلاف است؟ اختلافی که به تعبیر این دسته از مفسران، با کنار هم قرار دادن آیات مختلف قرآن در فرآیندی که ایشان آن را تفسیر قرآن به قرآن دانسته و سال‌ها بر آن ممارست کرده‌اند، دفع می‌شود؟ اختلافی که فرد متدبر باید با بررسی جمیع آیات قرآن و مشاهده همگونی آن در عین بیان موضوعات متنوع نبودنش را دریابد؟ (طباطبایی، المیزان، ۲۰/۵) یا اختلافی که افراد ضعیف‌الایمان با توجه بیشتر و تدبر آیات جدیدالنزول از قرآن، نبودش را درک می‌کنند؟

به نظر می‌رسد اگر با دلایل پیش‌گفته، به وجود ارتباط وثیق میان عناصر آیه ۸۲ سوره مبارکه نساء و بافت آیات پیرامونی آن توجه شود، نمی‌توان کشف عدم اختلاف مد نظر آیه را وابسته به بررسی تفسیری **قرآن** به **قرآن** دانست، بلکه توبیخ موجود در این آیه و کارکرد آن در سیاق خود، نشان می‌دهد که نفس تدبر در مضامین تازه‌نازل‌شده و جای‌گرفته در سیاق این آیات می‌تواند این افراد سست‌ایمان را به راحتی متقاعد کند که حکم جدید نازل‌شده هم‌سو با دیگر احکام **قرآن** کریم است و از این رو حکمی الهی است و ساخته و پرداخته پیامبر (ص) نیست.

نتیجه

چنان‌که گذشت توجه به ساختار و سیاق آیات روشن می‌سازد که مسئله این دسته از آیات آن است که گروهی از میان جامعه ایمانی که **قرآن** از آنان با وصف «لَمَنْ لَّيِّطُتَّنَّ» (نساء/ ۷۲) یاد می‌کند، در الهی بودن حکم جهادی که پیامبر (ص) صادر کرده تردید ایجاد می‌کنند و میان اطاعت از خدا و اطاعت از پیامبر (ص) تفاوت قائل می‌شوند. اینان علاوه بر «اختلاف انداختن» بین اطاعت از خدا و اطاعت از پیامبر (ص) برای عدم تبعیت از حکم جهاد پیامبر (ص)، به طراحی‌های شبانه روی آورده‌اند و سعی دارند به صورتی سازمان‌یافته از دستور جهاد سرپیچی کنند.

خداوند در پی نقل این ماجرا و افشای این شب‌نشینی توطئه‌آمیز، با حرف «فاء» مطلبی را در آیه ۸۲ تفریع می‌کند؛ می‌فرماید آیا این افراد بطیء و سست‌ایمان این آیات جهاد را پیگیری نکرده و دنبال نمی‌کنند تا دریابند که هیچ اختلافی میان این حکم جهاد با سایر آیات **قرآن** کریم، خصوصاً آیات جهاد دیگر، وجود ندارد و در نتیجه این حکم جهاد نیز از جانب خداست نه از جانب پیامبر (ص)؟ چرا که اگر حکم جهاد از جانب کسی غیر از خدا بود قطعاً فاصله و تضاد بسیار زیادی میان این حکم و سایر آیات و احکام **قرآن** کریم که ایشان آن را الهی می‌دانند، در می‌یافتند.

در حقیقت آیه ۸۲ سوره نساء در سیاقی که افراد سست‌ایمان جامعه ایمانی قصد «اختلاف افکنی» میان حکم خدا و حکم پیامبر (ص) دارند نازل شده و تلاش می‌کند با توجه دادن این سست‌ایمانان به محتوای آیات جهاد و دعوت آنان به دنبال کردن این آیات تا رسیدن به دنباله‌ها و اغراض و مقاصد آنها، این توهم «اختلاف» را دفع نماید و با دفع این توهم ثابت کند که این حکم جهاد نیز حکمی الهی در راستای سایر آیات الهی **قرآن** کریم است و ساخته و بافته شخص پیامبر (ص) نیست. این بیان ضمن همگونی کامل با سیاق آیات برای

توجیه کیفیت استدلال آیه بر الهی بودن القرآن و رابطه تدبر و کشف عدم اختلاف نیز دچار تکلف نمی شود. در این میان ظاهراً دو مانع برای فهم چنین معنایی از آیه وجود داشت: اول، واژه **القرآن** بود که گویی به تدبر در کل مصحف شریف فرامی خواند و در این نوشتار اثبات شد که این واژه می تواند به مفهوم کل آیات **قرآن** نبوده و صرفاً آیات نازل در بستر همین سوره را قصد کرده باشد؛ دوم، واژه **اختلاف** بود که عموم مفسران آن را به صورت مشارکتی معنا کرده بودند و در این نوشتار نشان داده شد که با توجه به شیوه کار بست اختلاف در این آیه، معنای مطاوعی برای آن مناسب تر است و می تواند بیانگر تضاد و ناهمگونی **القرآن** با چیزی بیرون از خود باشد.

ناگفته نماند که معنای بیان شده از این آیه به منزله نفی کامل معانی ذکر شده از سوی مفسرین نیست؛ بیان مفسران چنان که گذشت هم در مقام استفاده استقلالی از آیه و هم تا حدودی در مقام فهم سیاقی آیه قابل توجه و تأمل است.

منابع

- ۱- **قرآن کریم**، اصل عربی؛ نیز، ترجمه فارسی حسین انصاریان، تهران، انتشارات اسوه، ۱۳۸۳ ش.
- ۲- ابن ابی زمنین، محمد بن عبدالله، **تفسیر القرآن العزیز**، به کوشش حسین عکاشه و محمد بن مصطفی کنز، قاهره، الفاروق الحدیثه للطباعة والنشر، ۱۴۲۳ ق.
- ۳- ابن ندیم، محمد بن إسحاق، **الفهرس**، بیروت، دارالمعرفه، ۱۴۱۷ ق.
- ۴- مقاتل بن سلیمان، **التفسیر**، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۳ ق.
- ۵- ابن عاشور، محمد طاهر، **التحریر و التنویر**، بیروت، مؤسسة التاریخ العربی، ۱۴۲۰ ق.
- ۶- ابن فارس، أحمد، **معجم مقاییس اللغه**، بیروت، دارالفکر، ۱۳۹۹ ق.
- ۷- ابن منذر، محمد بن ابراهیم، **تفسیر القرآن**، به کوشش عبدالله بن عبدالمحسن ترکی و سعد بن محمد سعد، مدینه، دارالمآثر، ۱۴۲۳ ق.
- ۸- ابن منظور، محمد بن مکرم، **لسان العرب**، بیروت، دارالفکر، بی تا.
- ۹- ابومسلم اصفهانی، محمد بن بحر، **التفسیر**، به کوشش خضر محمد نبها، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۸ ق.
- ۱۰- استرآبادی، محمد بن حسن، **شرح شافیه ابن الحاجب**، بیروت، دارالکتب العلمیه، بی تا.
- ۱۱- برکات، ابراهیم ابراهیم، **النحو العربی**، قاهره، دارالنشر للجامعات، بی تا.

- ۱۲- بلاغی، عبدالحجه، *حجة التفاسیر و بلاغ الإکسیر*، قم، حکمت، ۱۳۸۶ق.
- ۱۳- بیرامی، اسماعیل سلطانی، «اعجاز قرآن در پیراستگی از اختلاف»، *قرآن شناخت*، سال ۴، شماره ۷، ۱۳۹۰، ص ۳۱.
- ۱۴- توکلی، سمانه و مریم توحیدی، «بررسی و نقد دلیل آیت الله خویی بر محدودیت تعداد آیات منسوخ»، *مطالعات قرآنی نامه جامعه*، سال ۱۹، شماره ۱۳۹، ۱۴۰۰، ص ۱۹.
- ۱۵- جامعه مدرسین، *جامع المقدمات*، به کوشش جلیل جراثیمی، قم، مؤسسه النشر الإسلامی.
- ۱۶- جبل، محمد حسن حسن، *المعجم الاشتقاقی المؤصل لألفاظ القرآن الکریم*، قاهره، مکتبه الآداب، ۲۰۱۰م.
- ۱۷- جوادی آملی، عبدالله، «تفسیر سوره نساء جلسه ۱۷۷»، ضمن پایگاه اینترنتی دفتر مرجعیت آیه الله العظمی جوادی آملی، دسترسی در ۱/۱۰/۱۴۰۳ش.
- ۱۸- الجوهری الفارابی، أبونصر اسماعیل بن حماد، *الصحاح*، به کوشش احمد عبدالغفور عطار، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۴۰۷ق.
- ۱۹- حسینی طهرانی، هاشم، *علوم العربیه*، تهران، مفید، ۱۳۶۴ش.
- ۲۰- حوی، سعید، *الاساس فی التفسیر*، قاهره، دارالسلام، ۱۴۲۴ق.
- ۲۱- دروزه، محمدعزت، *التفسیر الحدیث*، بیروت، دار الغرب الاسلامی، ۱۴۲۱ق.
- ۲۲- دیانی، محمدعلی، محسن جوادی و مراد عباسی گلماهی، «تبیین دلایل قرآنی نزاهت متن و معنای قرآن کریم از تحریف»، *الاهیات قرآنی (بارویکرد کلامی)*، سال ۵، شماره ۹، ۱۳۹۶، ص ۳۰.
- ۲۳- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، *مفردات الفاظ قرآن*، بیروت، الدار الشامیه، ۱۴۱۲ق.
- ۲۴- ربیع نتاج، سیدعلی اکبر، «نفس سیاق در کشف معانی قرآن از منظر مفسر المیزان»، *مطالعات اسلامی*، شماره ۷۲، ۱۳۸۵، ص ۲۸.
- ۲۵- زبیدی، محمد بن محمد مرتضی، *تاج العروس*، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۴ق.
- ۲۶- السمین الحلبی، احمد بن یوسف بن عبدالدائم، *عمدة الحفاظ فی تفسیر أشرف الألفاظ*، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۷ق.
- ۲۷- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، *الدر المثور*، قم، کتابخانه مرعشی نجفی، ۱۴۰۴ق.
- ۲۸- شافعی، محمد بن ادريس، *التفسیر*، به کوشش احمد بن مصطفی فران، ریاض، الدار التدمریه، ۱۴۲۷ق.

1. https://javadi.esra.ir/fa/w/nesa_177.

- ۲۹- صادق بزرگی، راضیه، *بررسی تحریف ناپذیری قرآن بر مبنای مفاد آیه ۸۲ سوره نساء*، پایان نامه کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه پیام نور، ۱۳۹۱ش.
- ۳۰- طباطبایی، محمدحسین، *المیزان*، بیروت، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۰ق.
- ۳۱- طبرسی، فضل بن حسن، *مجمع البیان*، بیروت، دارالمعرفه، ۱۴۰۸ق.
- ۳۲- طبری، محمد بن جریر، *جامع البیان عن تاویل آی القرآن*، قاهره، هجر، ۱۴۲۲ق.
- ۳۳- غلائینی، مصطفی، *جامع الدروس العربیه*، بیروت، دارالکوخ، بی تا.
- ۳۴- فخر رازی، محمد بن عمر، *التفسیر الکبیر*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ق.
- ۳۵- فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی، *التفسیر الصافی*، تهران، مکتبه الصدر، ۱۳۷۳ش.
- ۳۶- قربان خانی، امید؛ ملاحسنی، داوود؛ رحمان ستایش، محمد کاظم، «تشابک دلالی گرانیگاه فهم آیه ۸۸ سوره نساء با تأکید بر شواهد روایی»، پژوهش های ادیانی، سال ۸، شماره ۱۶، ۱۳۹۹، صص ۲۶-۵۱.
- ۳۷- قرشی، علی اکبر، *قاموس قرآن*، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱ش.
- ۳۸- کلاهی، مجید شمس، «خوانشی نو از آیه ۵۱ سوره قصص»، *مطالعات تفسیری*، سال ۱۴، شماره ۵۵، ۱۴۰۲، ص ۲۴.
- ۳۹- ماتریدی، محمد بن محمد، *تأویلات أهل السنه*، به کوشش مجدی باسلوم، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۶ق.
- ۴۰- محلی، محمد بن احمد، *تفسیر الجلالین*، بیروت، مؤسسة النور للمطبوعات، ۱۴۱۶ق.
- ۴۱- مصطفوی، سید حسن، *التحقیق*، قم، مرکز نشر آثار علامه المصطفوی، ۱۳۹۳ق.
- ۴۲- معلوف، لویس، *المنجد*، بیروت، دارالمشرق، ۲۰۰۰م.
- ۴۳- مکارم شیرازی، ناصر، *تفسیر نمونه*، تهران، دارالکتب الإسلامیه، ۱۳۷۱ش.
- ۴۴- *نهج البلاغه*، به کوشش صبحی صالح، قم، هجرت، ۱۴۱۴ق.
- ۴۵- هواری، هود بن محکم، *تفسیر کتاب الله العزیز*، طرابلس، دارالبصائر، ۱۴۲۶ق.